

Гојко Вукмановић, БАРСКИ ЛОГОР 1942-1943, Историјски институт Црне Горе, Подгорица 2002.

Прича о злу и његовом отјелотворењу је једна од најстаријих и најдужих људских прича. Зло је старије од саме људске историје. Историјски претече зла нашега доба могу се срести у најдубљој прошлости космоса, природе и човјека. Суштина зла има многа своја лица. За људско сазнање зло је насиље над свјесним бићима и задавање бола. Само људско биће има свијест о злу иако није и једино које зло осјећа. Духовни и духовни доживљај зла је патња која се изазива док се зло наноси. Оно није никада апстрактно, него непосредно и појединачно, конкретно. Коријени зла су дубоки и заплетени: његови извори и појавни облици су различити а трајање, изгледа, бесконачно, јер се зло налази у људском бићу запретано и никада се не зна када и гдје ће се разбуктати. И зло се рађа у злу, настављајући ново зло у непрекидном ланцу.

Да бих приказао бројне аспекте Вукмановићевог животног дјела *Концентрациони логор у Бару 1942-1943*, било би потребно неколико излагања. Дјело је замашно и слојевито. У његовом фокусу се налази Барски логор, али обрађени су и други затвори и логори у Црној Гори (италијански и њемачки) од 1941. до 1945. године. Књига је својеврсна слика ратног времена и страдања човјека у њему; хроника и хрестоматија, жива фреска окупаторског терора и ратних злочина.

Вукмановићево дјело је историографски а не теолошки рад о временима зла, о једном посебном времену, и о једном ужасном логору у њему. Иако се у слојевима ове књиге може доживјети сусрет и са слијепом метафизиком зла, ова хроника даје историју зла и страдања не само у Бару од 1942. до 1943. него и шире и на скоро читавом црногорском простору током Другог свјетског рата.

Барски логор представља језгро књиге око кога је саткана њена цјелина. Јер, цијела Црна Гора је била један логор у логору. Побуњена Црна Гора у Европи - са свих страна ограђена жицама фашизма, нацизма, ратним страхотама и страдањима, бројним армијама. Заправо, то вријеме и подиљало зло које је донио са собом окупатор у Црну Гору дато је у овој ријетко добро утемељеној и структурираној књизи, за што велику заслугу имају, прије свега, аутор и његов постхумни приређивач др Радоје Пајовић.

У књизи је на почетку дат згуснути аналитичко-синтетички, емпиријски утемељен историјат страдања цивилног становништва у Црној Гори после Тринаестојулског устанка и током читавог времена окупације. Читалац се може увјерити да су нетачне неке накнадне домишљене приче о благонаклоном италијанском окупатору према становништву Црне Горе, окупатору који је, наводно, дошао да "ослобо-

ди" Црногорце од "српске окупације" и да им "пријатељски" и "родбински" помогне. Ускоро се показало да су репресалије над цивилним становништвом послје масовног Тринаестојулског устанка биле тако окупационе да су превазилазиле све представе о окупатору који "храни дјецу и народ", који има меку чизму и благу душу. Чињеница је да се италијански окупатор, у својој смишљеној политици "dividi et impera", у почетку поставио као релативно толерантан, с циљем да пасивизира становништво, представљајући му се као пријатељ, припремајући терен за дугогодишњу окупацију и владавину. Тај "пријатељски" настројени окупатор издијелио је територију Црне Горе, подстицао Црногорце и Србе против Муслимана у Санџаку, а послје јулског устанка оснива квислиншке муслиманске јединице за борбу против устаника. А затим је, дозвољавајући формирање националних и четничких јединица на својој територији, окренуо Црногорце једне против других у братоубилачком рату.

Ради историјске истине и људске и професионалне савјести ваља рећи да је такво понашање окупатора било не само одговор на црногорско устаничко слободарство у коме су Италијани имали енормне губитке, него и еманација и отјеловљење зла оличеног у фашизму, демонстрација те монструозне идеје и праксе.

У књизи се као на филмској траци ређају слике и документована казивања о терору окупатора. Овдје ћемо указати само на неке.

Непосредно послје устанка окупатор је извршио репресалије над становништвом у приобалном појасу од Бара до Будве (Спич, Паштровиће, Маине, Побори), у Црмници, Брајићима, Боки Которској. Ратни бродови и авијација су већ 14. јула 1941. тукли устаничка мјеста; запалили су паштровићка села, Челобрдо и неколико кућа у Буљарици; у потпуности су спалили Ријеку Режевића, Крстац и катуне на

Гори паштровској; опљачкали су и потом спалили Мишиће и Ђурмане. Одмазде и репресалије вршили су по читавој Црној Гори. Нико није био поштеђен, ни немоћни старци, ни дјеца. Злочини окупатора нијесу били самовољно наступање обијесне војске или само дивљање злогласних црнокошуљаша. То је био званични став тадашње италијанске политике. О томе Вукмановић цитира познати документ Александра Пирција Биролиа, гувернера Црне Горе и армијског генерала, из априла 1942. у коме се, између осталог, каже:

"Покажите овим дивљацима да, иако је Италија учитељица и мајка цивилизације, она исто тако зна и да казни неумољивим законима правде.

Нека за сваког вашег палог друга плати животом десет устаника.

Немајте повјерења у оне око вас. Запамтите да је непријатељ свуда: пролазник кога сретнете, и који вас поздравља, жена којој приђете, домаћин који вас гости, гостионичар који вам продаје чашу вина...

Они који вам кажу да Црногорци и Срби ратују против фашизма, а не против Италије, најсрамније лажу. Данас је фашизам Италија. Ко мрзи фашизам, мрзи Италију."

Италијански окупатор је тактички радио. Оснивао је широм Црне Горе, с мање или више успјеха, "националне одборе". У марту и априлу 1942. такве одборе основао је у Бару, Црмници, Будви, Паштровићима, које је користио у борби против НОП-а. У барској резолуцији националног одбора истиче се спремност за борбу против партизана "до коначног њиховог уништења". Група Црмничана из Цетиња јавља својим саплеменицима да се заједно прихвате оружја како би "своју Нахију ослободили од странаца и посљедњег олоша црногорскога". Тако је окупатор успио да подијели и завади народ у Црној Гори.

Послје повлачења партизанских јединица из Црне Горе у Босну, у про-

љеће 1942. године, окупатор и његови сарадници вршили су бројна хапшења и насиља над породицама и симпатизерима НОП-а. У Подгорици су током 1942. и 1943. ухапсили и интернирали у логоре у Албанији, у логор у Бару и широм Италије око пет хиљада грађана, из првих слојева друштва. Крајем 1943. квислиншка власт у Црној Гори објавила је списак "уцијењених одметника", а финансијска средства за ову акцију обезбједили су Италијани. на списку су се налазила 84 имена припадника НОП-а у Црној Гори.

У мају 1943. јединице италијанске дивизије "Ферара" извршиле су масовне паљевине и одмазду у Жупи Никшићкој гдје су убили 76 лица, 40 одвели у интернацију и спалила 680 кућа и више стотина штала. Памти се масакр у Пиви и Дробњаку у мају исте године када су дјелови њемачке СС дивизије "Принц Еуген" потпуно спалили села Мокро, Придворицу, Скок, Пошћење и Годијево и већи дио кућа у селима Слатина, Превиш и Добра Села. У Жупи Пивској на једном мјесту убијено је и масакрирано око 550 људи, жена и дјеце и заклано 30 мушке дјеце и одраслих људи. У самој Жупи Пивској, за вријеме пете офанзиве, када су ова звјерства почињена, побијено је, поклано и спаљено 1.182 особе.

Тих дана у планини Војник, у пећини код мјеста Концила, налазио се збјег мјештана из Мокрог. Ту се одиграла надалеко позната, јединствена драма. Када су се Њемци приближавали пећини расплакала се шестомјесечна дјевојчица Солумија. Пошто није успјела да је умири, а пријетила је опасност да дјечји плач чују Њемци и открију збјег, несрећна мајка је молила присутне да неко од њих задави малу Солумију. Пошто то нико није хтио да уради, мајка је угушила своје чедо.

Најгрознији масовни злочин њемачког окупатора извршен је у Долима код села Миљковац над око 400 људи, жена и дјеце из села Миљковац, Буковица, Дубе и Рудница. Начин убија-

ња недужних становника свједочанство су људске бестијалности без преседана. Младе дјевојке које су непријатељи намјеравали да силују тражиле су спас у самоубиству, као што је несрећна кћерка Крста Аџића прозревши намјеру њемачких злочинаца, отргла се из њихових руку и скочила у пламен запаљене куће.

У андријевичкој операцији у долини Лима (18-26. јул 1944) 7. СС дивизија "Принц Еуген" и 21. СС дивизија "Скендер-бег" претрпјеле су готово потпуни неуспјех и велике губитке у борбама са партизанима. У знак одмазде окупатор се осветио недужном становништву; оставио је за собом незапамћене трагове злочина: згаришта, клање или бацање у ватру беспомоћних људи, жена и дјеце. У селима Горње Ржанице и Велике убијено је преко 400 лица - 28. јула 1944. за само два сата. У овом бестијалном масакру догодило се, 17. августа 1944, и нешто необичајено, зликовачки, а потресно и хумано. Када је једна њемачка моторизована јединица наилазила од Чакора према Андријевици, њемачки војник је својим пушкомитраљезом испалио рафал на недужну мајку која је у наручју носила своју дјевојчицу. Жена је остала на мјесту мртва, а немоћно дијете је миловало по коси мртву мајку. када је видио тужни приказ њемачки официр који се налазио у другом возилу узео је несрећну дјевојчицу и ставио у кабину својих кола. Истог дана ју је одвео до Колашина и тамо предао једној продици на чување. Оставио је и документ да ту породицу не узнемирава њемачка војска. Тако је дочекала слободу.

Навођење података из ове књиге је болно, а има их толико да их не бисмо могли ни за неколико дана испричати. Зато ћемо саопштити још само сумарне податке: у Црној Гори је у току II свјетског рата погинуло или стријелано 40.446 лица, међу њима 852 мајке и 1.217 дјеце. Интернирано је 95.346 лица, остало је 25.144 инвалида, од којих 260 слијепих; ратних сирочади било је

6.000, а број лица која су у рату изгубила храниоца око 65.000. Окупатор је опустошио основна богатства народа: оштећено је или сасвим уништено 23.350 кућа, 53.967 стаја и др. помоћних зграда и 878 државних зграда, од којих 321 школска.

Гојко Вукмановић, и сам логораш, годинама је истраживао и проучавао овај проблем. И поред бројних текстова других аутора и неколико монографија на ову тему, чини ми се да нико као овај аутор није тако детаљно, с ријетким познавањем, и тако суверено проговорио о овоме сегменту Другог свјетског рата.

Држећи се логора у Бару као нуклеуса књиге у цјелини, Вукмановић је дао вјерну слику и приказ и других затвора и логора у Црној Гори: у Боки Которској, Будви, Даниловграду, Колашину, Пљевљима, Никшићу, Цетињу, Подгорици, поменувши и нека мања мјеста (Чево, Брчели) које је то зло обиљежило људским страдањем, патњом, мукама. У ствари, окупатори су формирали затворе у свим мјестима Црне Горе. Свака општина је имала најмање по један затвор. Затвори су прерастали у својеврсне логоре, у које су довођена ухапшена лица са ширег подручја. Тако је и затвор у Брчелима прерастао у логор. У њему су држани затвореници, добрим дијелом као таоци, не само из Црмнице већ и из Паштровића, Спича и осталих мјеста.

Осим историографског осврта и узредне анализе, аутор је своје хроничарско казивање документовао и илустровао бројним свједочанствима, казивањима, списковима, документима, фотографијама. У свему томе Вукмановић је настојао да се кроз уопштавање, бројке и апстракцију не изгуби или не затрпа конкретно зло, мозаично сачињено од толико стварних и појединачних. Зато Вукмановићево сугестивно казивање доживљавамо као да се све то догађа управо нама и тјера нас да схватимо проблем зла уопште и да се са њим ухватимо у коштац.

Аутор је, наглашавамо, нарочиту пажњу посветио Концентрационом логору у Бару који је егзистирао од септембра 1942. до октобра 1943. у логору је било око 7.000 логораша, од којих 900 жена и неколико стотина дјеце и старих особа. Од једне до пет година старости било је педесетпеторо дјеце. Кроз ову Вукмановићеву хронику проговорила су бројна имена несрећника којима је тај логор био судбина. Многи су у њему нашли смрт, док је другима био само жалосна лука њиховог уклетог страдања. Неки су имали среће да изађу из тога круга пакла (бјекством, амнестијом, или размјеном за италијанске заробљенике) и остану живи. О свему томе аутор је био записао бројна сјећања логораша на то мучилиште и судилиште, на неподношљиву глад и мучења, али и на робијашку солидарност и помоћ коју су слали људи добре воље, међу којима се најчешће помињу браћа Марићи из Бара. Ту је и податак да су окупаторске власти у знак одмазде за пораз код Биоча, стријељале 25. јуна 1943. године 180 интернираних припадника НОП-а и других родољуба, који су били заточени у Концентрационом логору у Бару, без суђења - као таоце.

Терор над родољубивим становништвом, који се огледао мање-више у свим поступцима окупатора и његових помагача, нарочито је долазио до изражаја према затвореницима. Чинили су га разни облици психичког и физичког мучења, ужасан смјештај, исхрана; вода за пиће им је давана у ограниченој количини, док је пуштање на чист ваздух било временски ограничено а у неким затворима га није ни било; хигијенски услови су били веома лоши, епидемије су царовале, а здравствена заштита је била никаква.

Велика и масовна зла окупатора омогућавала су и бројне колаборационистичке снаге у Црној Гори. Италијанска политика је имала изразито прагматичку компоненту, с циљем да се формирају снаге које ће у борби

против партизана и њихових присталица одмијенити и замијенити окупатора, држећи се старе римске политике "завади па владај". У томе су имали највећу помоћ у четничком покрету. Италијани су наоружавали четнике на територији под својом окупацијом, помагали их и хранили. Четници су предавали заробљене партизане окупатору или им сами судили, крвнички се обрачунавали са присталицама НОП-а, учествовали у акцијама против партизанских снага и у казним експедицијама које су организовали окупатори. Четничка зла нијесу остајала некажњена од стране НОП-а. И ту је било застрањивања, која се само дијелом обрађују у овој књизи. Зар треба подсјећати да ратови и револуције често кобно преступе у нетрпељивости и нетолеранцији. Зато је суочавање са прошлошћу потребно као неизбежан пут општег опоравка. Однос према прошлости мора бити реалан, критички, без нихилизма и глорификације. Свако криво казивање, увеличавање или прећуткивање штети истини. Сваки народ кад пружа отпор окупатору или неправди, има довољно великих дјела тако да му није потребно вјештачко обликовање историје и увеличавање догађаја (број жртва нпр). Истина обавезује, она васпитава и образује, освјешћује, руши заблуде, служи као мјера и поука. Све је то уважени аутор Гојко Вукмановић имао у виду када је писао ово дјело. Оно је сачињено с пуном научном одговорношћу и поштењем: тачно, брижљиво, темељно, савјесно.

Наука историјска, и не само она, мора бити захвална аутору књиге *Барски логор 1942-1943*, јер је отргао од заборава и обрадио једну значајну тему, вријеме ратног страдања нашег народа. Вукмановићева књига може да помогне нашим потомцима да не заборављају прошлост, њен карактер и дубину зла кроз које су пролазили њихови преци.

Ова књига ствара представу не само о времену ратном и италијанском и њемачком окупатору и њиховим сарадницима, не смо о једном логору (како је насловљено) него о *терору*, терору једног суровог и лицемјерног режима који је загорчавао живот на једном ширем простору и угрожавао га, односећи бројне жртве. Ово је књига о агонији и злу до којих доводе идеологије неосјетљиве на уништавање људи и њихових тековина. Књига потврђује да је зло свеprisутно, а његове жртве конкретне, појединачне. Ово је књига о рату и злу које он неминовно собом носи, што је и потврда болесног стања човјечанства. Историјска спознаја показује да многи људи из лошег искуства нијесу ништа научили, јер да јесу: зар би једна генерација улазила у више ратних вртлога? А сваки рат на нашим балканским просторима је жешћи и бестијалнији од претходног. Зато о злочинима и злочинцима не треба ћутати, јер "ко опрашта злочин постаје у њему саучесник" (Волтер) и на неки га начин подстиче. То је не само порука књиге Гојка Вукмановића, него и ауторска опомена, људски аманет.

Бранислав КОВАЧЕВИЋ